

Курманбаев К., Адилбаева Ш.

**Тура және метафоралық
мағыналардың құқықтық
нормаларға әсері**

Мақалада тура және метафоралық мағыналардың діни мәтіндердегі қолдану ерекшеліктері мен олардың құқықтық нормалардың өзгеруіне ықпалы баяндалады. Сондай-ақ ханафи құқықтық мектебінің метафоралық мағыналарды лингво-семантикалық, құқықтық бағытта зерттеулері қарастырылады.

Түйін сөздер: метафора, семантика, мұсылмандық құқық, араб тілі, лингвистика, теология.

Kurmanbayev K., Adilbayeva Sh.

**Influence of direct and
metaphorical meanings in the
legal norms**

This article discusses the features of the application of direct and metaphorical meanings in religious texts and describes their impact on changing rules of law. And also will address the study of the Hanafi legal school of metaphorical meanings in linguistic and semantic and legal directions

Key words: metaphor, semantics, islamiclaw, Arabic language, linguistics, theology.

Курманбаев К., Адилбаева Ш.

**Влияние прямых
и метафорических смыслов
на правовые нормы**

В данной статье рассматриваются особенности применения прямых и метафорических смыслов в религиозных текстах и описывается их влияние на изменение правовых норм. А так же проводятся исследования ханафитской правовой школы метафорических смыслов в лингво-семантических и правовых направлениях.

Ключевые слова: метафора, семантика, мумульманское право, арабский язык, лингвистика, теология.

**ТУРА ЖӘНЕ
МЕТАФОРАЛЫҚ
МАҒЫНАЛАРДЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ
НОРМАЛАРҒА ӘСЕРІ**

Бір мағынаның бір емес, бірнеше мәнді білдіруі тілде, сөз өнерінде ежелден бар құбылыс. Белгілі бір мәнді жеткізудің, білдірудің тілдік құралдары да әртүрлі болады. Кейбір мәтіндерде бірнеше мағынаның сілемі, бірнеше мән қатары бірдей көрініс тапса, көпқырлы мағыналық бірліктердің тұтастығынан күрделі метафоралық мағына туады. Тілдің бұл құбылысы діни мәтіндерде қолданыс тауып, әртүрлі құқықтық теологиялық үкімдердің туындауына әсер етеді. Ғалымдар құқықтық, теологиялық мазмұндағы тура және метафоралық діни мәтіндерді түсініп, олардан құқықтық үкімдерді шығару барысында лингво-семантикалық тәсілдерге жүгінді. Осы бағытта ханафи құқығының теория-методологиясын қалыптастырған ғалымдар сөздің тура және ауыспалы мағынасына қатысты бірқатар мәселелерді талқылаған. Атап айтар болсақ:

- тура және метафоралық мағынаны білдіретін сөздердің жалпы және жалқы категорияларында қолданылуы;
- бір сөздің бір уақытта тура және метафоралық мағынаны білдіруі;
- екі мағынаның қарама-қайшылығы;
- сөздің метафоралық мағынасын ғана алуды қажет ететін жағдайлар секілді мәселелер лингво-семантикалық, логикалық, құқықтық-герменевтикалық тұрғыда зерттелген.

Сөздің тура және метафоралық мағыналары қарама-қайшы келсе, ол мына төрт жағдайдың аясында қарастырылады:

1. Сөздің тура мағынасы кең қолданыс тауып, метафоралық мағынасының белгілі болмауы.
2. Сөздің тура мағынасы да, ауыспалы мағынасы да қолданыс тауып, бірақ тура мағынасының жиірек қолданылуы. Бұл екі жағдайда да сөздің тура мағынасы алынатындығына ғалымдар келіскен.
3. Сөздің тура мағынасының да, ауыс мағынасының да тең қолданылуы.

Бұндай жағдайда көпшілік ғалымдар сөздің тура мағынасы негізге алынады десе, кейбірі екі мағынаға да бірдей жүгінілетіндігін айтқан.

4. Ортада сөздің тура мағынасы да метафоралық мағынасы да қолданыс тауып, бірақ метафоралық мағынасының жиірек қолданылуы.

Бұндай жағдайда сөздің қай мағынасы негізге алынатындығына қатысты ғалымдар арасында әртүрлі көзқарас туындаған:

а) Әбу Ханифа: «Тура мағынаны алу дұрысырақ, өйткені ол – сөздің түпкі мағынасы. Қолданыста сөздің тура мағынасының аз да болса үлесі болса жеткілікті», – десе;

ә) Екі шәкірті ауыспалы мағынасы жоғары тұратындығын айтқан. Бұны шафиғи мәзһабы да ұстанған. Бұл тұрғыда имам әл-Ахсикаси: «Қандай да бір қолданыстағы сөздің тура мағынасы мен оның ғұрыпта кең қолданыс тапқан метафоралық мағынасы қарама-қайшы келген жағдайда Әбу Ханифаның ұстанымында номинативті тура мағынасы таңдалады. Ал екі шәкіртінің ұстанымында метафоралық мағынасының жалпы үкімімен амал етіледі», – деген [1, 1/409-б.].

Яғни Әбу Юусуф пен Мухаммадтың ұстанымында, сөздің ғұрыпта қолданыс тапқан метафоралық мағынасы таңдалады. Әс-Сығнақи оны келесі мысалмен түсіндіреді, мысалы: «Біреу: «Бас жемеймін», – деп ант етіп, бірақ құстың басын жейтін болса, антын бұзбайтындығына ғалымдар келіскен. Өйткені, ғұрыпта қой немесе сиыр малының басы желінеді. Сондықтан, ғұрыпқа сай, ант етілген сөзден уақыт пен заманға қарай, екеуінің бірінің басы мақсат етіледі. Ал «бас» сөзі сиыр мен қой малын тура мағынасында білдірмейді» [1, 1/411-б.].

б) Екі мағынасы да тең, бірақ, адресанттың ниетіне қарай біреуіне басымдық беріліп, соған сай үкім шығарылады. Бұл – әр-Рази, әл-Байдауи секілді кейбір шафиғи мектебінің ғалымдарының көзқарасы.

Әбу Ханифа мен екі шәкірті арасындағы пікір қарама-қайшылығы кейбір құқықтық үкімдерге әсерін тигізді. Мысалы: Әбу Ханифа көзқарасында жұма намазының құтпасы қысқаша болуы жеткілікті. Өйткені құтпаның мақсаты – «Аллахты зікір етуге асығындар», – деген аятқа сай, Аллаһты еске алу. Ал, ол, Аллаһты дәріптеп, пәктеп, ұлықтайтын сөздермен де жүзеге асырылса, құтпа үкімінде болады. Екі шәкірті: «Құтпа – әдетте белгілі болған мағынасында болуы тиіс», – деген. Яғни, белгілі бір ортада Аллаһты мадақтайтын қысқа сөздер құтпа ретінде саналмаса, ол жеткіліксіз.

Бұл тұрғыда ханафи ғалымдарының көзқарастары келесі мәселелерде көрініс табады. Мысалы, егер бесін намазы уақытының шығатын және әлі де жалғасатындығын білдіріп келген екі дәлел қарама-қайшы келсе, Әбу Ханифа бесін

уақыты аз қалса да, уақытының аяқталмағандығын білдіретін дәлелді негізгі деп санап, соған сай үкім шығарған. Осыған сай, елді мекеннің «дару әл-ислам» немесе «дару әл-харб» екендігіне қатысты дәлелдер қарама-қайшы келсе, «дару әл-ислам» үкімі негізге алынады.

Сонымен қатар «Мына құдықтан ішпеймін» деп ант етілсе, егер құдық кенеріне дейін суға толы болса, Әбу Ханифаның көзқарасында, құдықтан ыдыспен алып ішсе, анты бұзылмай, аузымен ішсе ғана бұзылады. Ал, екі шәкіртіңде екі жағдайда да антын бұзған болады. Егер құдық суы толы болмаса, ант етудің тура мағынасы – суды құдықтың аузынан ішуге емес, ыдыспен алып ішуге қатысты. Бұл жерде тура мағынасы алынбайды. Сол секілді егер біреу бидай жемеге ант етсе, бірақ бидайдың өзін, не одан жасалатын өнімді де ниет етпеген болса, бұл тұрғыда ғалымдар арасында көзқарас туындағанымен, бидайдың өзін жеуді ниет етіп, бірақ одан жасалған нанды жесе, анттың бұзылмайтындығына келіскен. Егер ниет етпей жалпы ант еткен соң, бидайды жейтін болса, әл-Марғинани: «Әбу Ханифаның екі шәкіртінің көзқарасында ант бұзылады. Метафора сөздің жалпы мағынасы алынғандықтан, осы дұрыс» [2, 6/84-85-б.], – деген. Әс-Сарахси «әл-Мабсут» кітабында: «Егер белгілі бір нәрсені ниет етпей ант етіп, кейін бидай нанын жесе, Әбу Ханифаның көзқарасында анты бұзылмайды, Әбу Юусуф пен Мухаммадтың пікірі бойынша бұзылады». Яғни, екі имам бидайдың өзін жесе де, оның ұнынан жасалған нанды жесе де ант бұзылады. Негізгі мақсат бидайдан жасалатын өнім болғандықтан, әс-Сарахси осы ұстанымды құптаған [3, 8/181-б.].

Ал мына келесі бес жағдайда сөздің тура мағынасы алынбай, метафоралық мағынасы ғана алынады:

1. Сөздің қолданыстағы мазмұнына қарай тура мағынасы алынбайды. Мысалы: «Мен мына ағаштан жемеймін» деп ант етсе, сөздің «ағаштан жеу» деген тура мағынасы алынбайды. Өйткені әдетте ағаштың өзі емес, жемісі мақсат етіледі. Оған Құран Кәрімнің: «وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ» «Соқыр мен көруші тең емес» (Фатыр сүресі, 19), – деген аятының тура мағынасы емес, ауыс мағынасы ұғынылатындығын және пайғамбардың (с.а.с.): «رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَا وَالنَّسِيَانَ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ» «Үмбетімнен қателік, ұмыту және мәжбүрлік жағдай алынды» [4, 659-б.], – деген хадисіндегі қателік пен ұмытудың нақты өзі алынбай, оның метафоралық жақтан ақыреттік үкімі есепке алынатындығын түсінеміз.

2. Ғұрыпқа сай алынбайды. Мысалы, біреу: «Пәленшенің үйіне аяқ баспаймын», – деп ант ішсе, ғұрыпқа сай, сөздің тура мағынасы алынбайды. Өйткені әдетте пәленшенің үйіне аяқ басудан мақсат – оның үйіне бару. Сондықтан, сөйлемнің метафоралық мағынасы негізге алынып, оның үйіне көлікпен болсын, аяқпен болсын, қалай барса да анты бұзылады. Бұған, әдетте араб тілінде «намаз», «зекет», «қажылық» сөздерінің шариғи мағынасы негізге алынатындығын айтуға болады. Егер осы құлшылық түрлерін нәзір еткен адам, олардың, тура тілдік мағынасын мақсат етпейді. Өйткені, шариғатта бұл сөздердің номинативті лексикалық мағынасы қолданылмайды.

3. Сөз мағынасының адресантқа қатысты болуы. Мысалы: Егер әйелі орнынан тұрып, үйден шыққалы жатқанда, ері оған: «Егер шықсаң – сен талақсың», – десе. Әйелі орнына қайтып келіп, отырып, сосын қайта шықса, талақ етілмейді. Ер адамның жағдайына байланысты, оның сөзі бір іске ғана қатысты, бір мезеттік болғандықтан, сөздің тура мағынасы тәрк етіледі.

Сол секілді бір кісі біреуді: «Кел, менімен бірге тамақтан», – деп шақырса, ол: «*وَاللّٰهُ لَا اَنْتَعَدِي*» «Аллаһпен ант етемін, тамақтанбаймын», – деп, үйіне барып тамақтанатын болса, антын бұзған болмайды. Өйткені оның анты қойылған сұраққа, белгілі бір жағдайға қатысты орын алды. Яғни, оның сөзі тамаққа шақырған адамның тағамына байланысты айтылды. Бұл мәселені ең алғаш Әбу Ханифа қозғады. Өйткені бұған дейін анттың «жалғаспалы» және «уақытша» екі түрі ғана болса, Әбу Ханифа «тілдік тұрғыда жалғаспалы, бірақ мағынасы уақытша» деген үшінші түрін қосты [1,1/430-437-б.]. Бұны «бір мезеттік ант» деп атауға да болады. Әбу Ханифа бұл мәселеде, Жабир ибн Абдуллаһ пен оның баласы бір адамға жәрдем бермеуге ант етіп, кейін екеуінің сол адамға көмектескендігі жайлы жеткен хадиске жүгінген [5,1/116-б.].

4. Мәнмәтін семантикасына қарай тура мағынаның алынбауы. Мәтіннің тура мағынасының алынуына, контекстегі мақсат етілген мағынаны баяндаушы сөз кедергі болады. Мысалы, «*فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ اِنَّا اَعْتَدْنَا لِلظّٰلِمِيْنَ نَارًا*» «*Кім қаласа иман келтірсін, кім қаласа, күпірлік етсін. Біз залымдар үшін тозақ отын дайындадық*» (Кәһф сүресі, 29), – деген аяттың соңында келген сөздер, аяттың тура мағынасын алуға кедергі болады. Солайша, аятта оның тура мағынасындағы бұйырылып келген иман ету мен күпір-

лікте адамдардың толыққанды еріктілігі мақсат етілмей, оның сақтандыруды, ескертуді ұғындырған метафоралық мағынасы алынады. Оны: «*وَلَا يُرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ*» «Ол құлдарының күпірліктеріне риза болмайды» (Зумарсүресі, 7), – деген аят қуаттайды.

Аталған аяттың тура мағынасы келесі үш жақтан тәрк етіледі:

а) «*فَلْيُكْفُرْ*» «Күпірлік етсін» сөзінің міндеттілікті білдірген тура мағынасы;

ә) «*فَمَنْ شَاءَ*» «Кім қаласа» сөзінен ұғынылатын «қалау» мағынасы;

б) «*لِلظّٰلِمِيْنَ*» «Залымдар үшін» сөзінің зұлымдықты білдірген жалпы тура мағынасы алынбайды. «Залымдар үшін» сөзінің жалпы тура мағынасын алсақ, кішігірім күнә жасаған адам да зұлымдық істеген болады. Бірақ аятта олар көзделмеген. Сондықтан «залымдар» сөзінің тура мағынасы алынбай, оны «*فَلْيُكْفُرْ*» «күпірлік етсін» сөзіне байланысты, «күпірлік еткендер үшін деп түсінеміз.

5. Бір сөзбен мағынасы айқындалмай, басқа бір баяндауышты қажет ететін сөздің тура мағынасы. Мысалы: ет жемеуге ант етіп, балық етін жеген адамның анты бұзылмайды. Өйткені, оның сөзінің тура мағынасы алынбайды. Балықтың етіне тек «ет» сөзі қолданылмағандықтан, ол басқа сөзбен баяндауды қажет етеді.

Сөздердің метафоралық қолданысы ислам құқығымен қатар, тәпсір, ислам теологиясы салаларында да көзқарастардың туындауына себеп болды.

Сөздердің ауыспалы мағынада қолданылуы тілдегі полисемия және омонимия мәселелерімен ұштасқаны секілді, діни мәтіндерде қолданылатын түсінігі қиын келген муташабиһ сөздермен де байланысты. Мысалы, Құран мәтіндерінде араб тіліндегі лексикалық тура мағынасы белгілі бір ағзаны (қол) білдіретін «*يَدٌ*» сөзі әртүрлі формада қолданылған. Ғалымдар бұл сөзді – метафоралық мағынаға ие муташабиһ сөз деп санаған. Алайда, қасиетті Құран мәтінін өзгертуден сақтанған ғалымдар оның түпкі мәнін сөз Иесіне қалдырып, мәтінді шариғат пен араб тілінің аясында метафоралық мағынасымен интерпретациялаған. Өйткені, сөздің тура және ауыспалы мағынада жұмсалуды барлық тілдерге тән қасиет. Мысалы, «қол» сөзінің метафоралық мағынасының даму өрісін қазіргі түрік тілінен де байқауға болады: *кагаkol* «полиция, полиция бөлімшесі», «*тәртіп сақшысы, қарауылшы*» [6, С. 213], *üretim kollari* «өндіріс салалары», *demiryol kolu* «теміржол тарамы», *kol atmak* «таралу», *kol*

«отряд, тізбек, топ», kol gezmek «күзетте жүру, күзет қызметін жүргізу» [6, С.238]. Қазақ тілінде қол метафорасы ақын-жазушылар шығармаларында да қолданылады: Жер қайысқан қол келіп [7, 37-б.], Қай тұста ел қолы әлсіреп бара жатқанын бақылай жүріп, анда-санда сол топқа барып араласады [8, 333-б.] т.б. Мұнда қол «әскер» мағынасында жұмсалған. Кейбір метафора сөздер жиі қолданылуына байланысты, тұрақты мағынаға да ие болады. Сондықтан имам әс-Суюти: «Тілде тура мағынадан қарағанда метафора басым екендігін біл!» – деген [9, 1/287-б.].

Қорыта айтқанда, метафора мағынаның назар аударылмаған, көзге көрінбеген жақтарын бірінші орынға шығарады және ұғыммен байланысты ассоциативтік кешеннің сақталуына септігін тигізеді. Сондықтан, метафора – түрлі семантикалық қатарларды байланыстыратын, жалғастыратын, яғни объективті болмыстың түрлі жақтарын ұғынып түсінудің, берудің негізгі тәсілі болып табылады. Діни құқықтық, теологиялық мазмұндағы мәтіндерді түсініп, ондағы түпкі ойды, негізгі шариғи үкімді анықтау үшін метафоралық мағыналарды және оған қатысты мәселелерді зерделеу аса маңызды.

Әдебиеттер

- 1 كتاب الوافي في أصول الفقه، لحسام الدين السغناقي، \ تحقيق: د. أحمد محمد حمود اليماني. – القاهرة: دار القاهرة، 2003 م. – 5 م
- 2 لبدر الدين العيني، – بيروت: دار الفكر، ط 2. – 1990 م. – 12 م. البناية شرح الهداية، المبسوط، لشمس الأئمة السرخسي. – ط 2 \ ز – بيروت: دار المعرفة، 1986 م.
- 3 سنن ابن ماجه، لابن ماجه أبي عبد الله محمد بن يزيد القزويني. – بيروت: دار الكتب العلمية، 2013 م. – 760 ص.
- 4 المذهب في أصول المذهب، للدكتور ولي الدين محمد صالح الفرفور. – دمشق: مكتبة دار الفرفور، 1999 م. – 2 م.
- 5 Шека Ю.В. Турецко-русский словарь. – М.: Цитадель, 2000. – 320 с.
- 6 Манасбаев Б. Қазақ эпосы. – Алматы: Мектеп, 1958. – 264 б.
- 7 Мүсірепов Г. Ұлпан. – Алматы: Ғылым, 1979. – 175 б.
- 9 المزهري في علوم اللغة و أنواعها، لجلال الدين السيوطي. – بيروت: المكتبة العصرية، 2014 م. – 2 م

References

- 1 Hossam Ed-Din Alsgnaqa. Kitab al-Wafi fi usul al-fiqh., \ achieve: d. Ahmed Mohammed Hamoud Al-Yamani. – Cairo: Dar Cairo. 2003 m. – 5m.
- 2 Badr ad-Din al-Ayni, Building explain the guidance. – Beirut: Dar al-Fikrt 2/ . – 1990. – 12m.
- 3 Sarakhsi. Mabsoot. – t 2/ 2z7 – Beirut: Dar al-Maarifa, 1986 m.
- 4 Sunan Ibn Majah, Ibn Majah Abu Abdullah Muhammad ibn Yazid Caspian. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya, 2013. – 760 p.
- 5 Ualiad-Din Mohammed Saleh Alverwor7 Mazhab fi Usul al-Mazhab. – Damascus: Dar maktabaAl-farfur, 1999. – 2m.
- 6 Cheka Yu. V. TuretskoRuskiyslovar. – M.: The Citadel, 2000. – 320 p.
- 7 Manasbaev B. Kazakh eposy. – Almaty: Mektep, 1958. – 264 b.
- 8 Musirepov G. Ulpan. – Almaty: Gylym, 1979. – 175 b.
- 9 As-Suyuti7 al-Muzhir fi ulum al-LugauaAnuaahu. – Beirut: al-Maktaba al-Asriya, 2014. – 2m7